

ЗАКЛИНАТЕЛНИ МОЛИТВИ ПРОТИВ ТРЕСАВИЦИ В ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ X ВЕК

Казимир Попконстантинов

CONJURING PRAYERS AGAINST FEVERS (TRESAVITSI) IN 10TH-CENTURY EPIGRAPHIC MONUMENTS

Kazimir Popkonstantinov

Abstract: *Among the 9th–10th epigraphic monuments, giving material for researching of the Medieval Bulgarian culture, the inscriptions on lead plates-amulets, which are varied both in form and contents, evoke special interest. Recently, the research of the so-called apocryphal prayers and conjurations had been enriched with considerable number (around 80) lead amulets containing various in their form and contents texts in Greek and Old Bulgarian (in Glagolitic and Cyrillic script). They enter the Bulgarian literature as far back as the late 9th and the early 10th century and they are recorded in the indices as “false”. Among them there are conjuring prayers against the devil, against tresavitsi, ognitsi, veshtitsi (witches), against diseases, for long life and health, amorous and others. Regarding its functions one and the same text could be read aloud in certain case, rewritten and carried as a remedy and protection. In the present article texts of various contents against tresavitsi, incised on five lead 10th-century amulets, which turned out to be the earliest known from this period.*

Key words: *amulet, conjuring prayers, дяволъ, against тресавица, огница, вѣщица.*

В дълголетното съществуване на средновековната българска литература т.нар. апокрифни молитви и заклинания се явяват един от важните жанрове. Досега по време на археологически проучвания и случайни находки са намечени близо 80 оловни амулета с врязани върху тях текстове против различни болести, псалтирни и евангелски текстове¹. Всички тези текстове се разпределят

¹ Попконстантинов, К. 1995, с. 850–853; Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O. 1994, p. 236; Константинова, В. 1997, с. 163; Попконстантинов, К. 2006, с. 311–331; Попконстантинов, К. 2009, с. 341–351. Предстоящото публикуване на корпус на близо 80-те оловни амулета, открити в България, не би било възможно без работата ми в богатите фондове на библиотеките на Германския и Френския институт в Атина, на Института по византистика и Института по папирусология в Университет в Кьолн, на Института по славистика в Залцбург, на Института по византистика, на Института по славистика в Университета във Виена; в Коптския ръкописен отдел на библиотеката на манастира „Св. Мина“ в Египет. В Атина работих благодарение на присъдената ми

по езици, диалекти, периоди. От езикова гледна точка една част от тях са на старобългарски, а други – на гръцки. При 10 от амулетите авторите на старобългарските текстове са използвали само глаголическо писмо, при други – кирилско, а при трети смесено писмо – кирилица и глаголица. Срещат се и амулети, в които една част от текста е изписана с кирилско писмо, а другата на гръцки. Значителен интерес представлява част от тези текстове, които имат много близки паралели с редица заклинателни молитви в Требници от XV–XVII век. Към тях ще добавим и четирите оловни амулета с текстове против тресавици, които засега са единствени сред амулетите от X век. Този вид паметници предоставят възможност да проследим, от една страна, съхраняване на писмената традиция в неизменен вид, а от друга – съпоставянето на нашите знания с вербалната традиция, която е съхранена до наши дни. За текстовете върху амулетите са били използвани сборници със заклинателни и молитвени по своето съдържание текстове, често съставяни и съхранявани от селски и градски свещеници, вещи познаващи богослужебната литература и фолклорната култура. Практиката за преписване на текстове от такива сборници е съхранена до XIX в. и е видна от тясното взаимодействие между заклинателните и молитвените текстове (канонически и неканонически), част от които биха могли да бъдат причислени към апокрифните молитви, повлияни в духа на фолклора, или вербални заклинания, силно повлияни от книжните варианти. За това свидетелстват и най-вече новооткритите през последните години по време на археологически разкопки и случайни находки около 80 оловни пластини, върху които са врязани текстове, чието съдържание може да се свърже с апокрифните молитви заклинания. Всички тези оловни пластини са носени като амулети – нагънати на три-четири части или навити на руло. Общеизвестно е, че амулетите са магически предмети, способни, според суеверните представи, да предпазват своя носител от беди, „благодарение“ на изписани текстове и формули за прогонване на злите сили [Spier, J. 1993, pp. 25–62].

Предмет на настоящата статия са четири от молитвите – заклинания прогив тресавици, врязани върху оловни амулети – единият недалеч от м. Фисека (Буховци, Търговишко); другият до Руйно, Дуловско; третият на о-в Пъкуил луй Соаре (Румъния) и четвъртият, постъпил неотдавна в РИМ – Варна, а петият е открит случайно в крепостта недалеч от Седларево, Сливенско.

1. Амулетът от м. Фисека, Буховци е без шарнир за окачване и вероятно е носен в торбичка от кожа или платно. Размери: между 2–4 см височина, 3,8 см ширина. Надписът е разположен в 9 реда на лицевата и 4 на обратната страна. Всеки ред съдържа средно между 8–10 графема (общо 75). Буквите са дребни –

през 2003 г. стипендия на Фондация „Александър Онасис“; в Кьолн през 2004 г. благодарение на стипендия от Института по византистика; благодарение на работата в ръкописните отдели на Руската национална библиотека в Санкт Петербург (2008) и Руската национална библиотека и ГИМ в Москва (2009).

височината им варира между 2–5 мм. Амулетът се намира в частна сбирка. Надписът е ясен и четлив. Писмото се отличава с опитност и издава сигурна, обиграна ръка на грамотен автор, пишещ и върху олово. Той е съумял да представи в синтезиран вид една от молитвите – заклинание против тресавици. Без да е разчертавал полето на редове, е успял да предаде почти всички букви с една и съща височина. Почеркът, леко наклонен надясно, се доближава до писмото на книжовните паметници, което от своя страна подсказва, че авторът е владеел с еднаква сигурност лапидарното и книжовното писмо.

Текстът гласи: **Заклинаа/та трасави/це словесем/ъ вѣжнѣ ювои/са аѣга Ми/хаила Гав/рила хоу/д/ши еси вѣсѣ/хѣ азъ**

Превод: „Заклинам те, тресавице, от словото Божие (със словото Божие). Бой се от архангела Михаила и Гаврила. По-лоша си от всички болести (недъзи).

2. Вторият амулет е открит случайно при обхождане на крепостта при Руйно, Силистренско. Пластината има правоъгълна форма, заоблена в долния край, с размери: 3,5 см височина, 2,5 см ширина. Височината на буквите варира от 2 до 3 мм. Върху лицевата част на пластината, между раменете на очертан с двоен контур кръст, са разположени в 9 реда, а на обратната страна – 5 реда. Археологическата среда, в която е намерена оловната пластина, позволява надписът да се датира в хронологическите граници на Х в., което не е в противоречие с палеографските особености на надписа. Амулетът се съхранява в РИМ – Силистра. Текстът гласи:

Бѣжи трас/авице отъ сего/чловѣка гѣъ т/а прогонитѣ/вѣжи траса/вице отъ сего/чловѣка тоу рѣ/уѣ гѣъ т/а прог/онитѣ вѣжи/трасави/це отъ сего/чловѣка/ гѣъ/та прогони/тѣ

Превод: „Бягай, тресавице от този човек. Господ те прогони. Бягай, тресавице от този човек. Казано е: Господ те прогони. Бягай, тресавице, от този човек. Господ те прогони.“

По форма и двата текста са молитва заповед или заклинание към злата сила, болестта, която се персонифицира – да излезе от човека, да се махне далеч. По съдържание това е молитва против определена болест – **трасавица**. В подкрепа на тази теза е и написаното от Д. Маринов: „Болестите са жени, които се намират под пряката власт на Бога и той ги праща между нас, когато иска да накаже хората заради техните греховни престъпления“ [Маринов, Д. 1914, с. 280]. В същия смисъл е и мнението на М. Георгиев: „Схващането за болестта като състояние на организма е наследено от класическата древност, но то не е единствено през средните векове. И тогава е актуална първобитната идея за болестта като злотворна субстанция или зъл демон, който се вселява в тялото на страдащия в няколко разновидности: наказание от Бога за извършени прегрешения, изкупление на греха или овладяност от дявола поради несъвършенство на волята“ [Георгиев, М. 2011, с. 87].

3. Амулетът е открит при археологически разкопки в средновековната крепост на остров Пъкуйул луй Соаре, Северна Добруджа [Диакону, П. 1961,

с. 479–501; **Popkonstantinov, K.** 1994, pp. 18–21]. Оловната пластина е намерена, навита на руло. В разгънато състояние има следните размери: 6,5 см височина, 6,1 см ширина. Надписът е разположен от двете страни на пластината в единадесет реда на всяка една от тях. Интересно е да се отбележи, че текстът на обратната страна е изпълнен в стила на монетното изображение. Височината на буквите варира между 3 и 5 мм. За разлика от **амулет № 1**, почеркът е доста небрежен. При разгъването на пластината текстът е сериозно повреден, което затруднява неговото цялостно реконструиране. Затова тук не предлагаме превод.

Лице: н рече стѣъ но/л..жна сѣа а нже нь/дѣъ. огнѣнница/1 нѣд трас/авница
 прѣстонть н/ рече стѣън нма е/моу мнханлъ/молтѣъ/ тн/тро с/тън/тъ вожн нзба/
 вѣн от того/ а ога непрнѣзн. Опако: 1...о..храст..ъ/Запрѣшта.../трасавица/да..не
 идеши/ отѣъ сего отѣъ.../те отѣъ главѣи отѣъ оуно отѣъ оуши/ ..отѣъ нозди отѣъвѣа в..в
 отѣъ ногоу/отѣъ вѣсего тѣклоу/его.

По своето съдържание текстът в амулета може да се определи като молитва – заклинание срещу определена болест, в случая треска (трасавица, огньница – *Euchologium sinaiticum* 35 в 13; 42 в 17–18; 48 в 9). Паралелното използване на двете наименования на болестта *огньница* и *трасавица*, се среща твърде рядко. За първи път сред многобройните заклинателни молитви откриваме в р. 1 името на малко известния архангел Иоил – н рече стѣъ ноил. В редица молитви и сборници се упоменават имената на архангели – Михаил, Гавриил, Уриил, Рафаил, Сихаил, Агафоил, Иоил, сред които най-често се отбелязват, които „прогонват всякакви болести“. Почитането на Агатоил и Иоил като архангели е характерно за анатолийските провинции на Византия. Техните имена се упоменават като защитни в труда на св. Григорий Богослов.

Според А. Л. Рычков „имена этих апокрифических архангелов могут служить своеобразным ономастическим маркером, указывающим на наиболее вероятные место и время происхождения протографов рассматриваемых молитв: Анатолия IX–XII вв., когда культ этих архангелов отразился в церковной иконографии и молитвах василианского монашества и монастырей Каппадокии“ [**Рычков, А.** 2017, с. 312–313]. В заключителната част на молитвата в заповедна форма са отбелязаните частите на човешкото тяло, в които болестта (тресавицата) да не влиза. В това отношение заклинанието има много близки паралели с текстовете, в които се упоменава нежить. Общото в съдържанието между двата амулета съвпада с подобни текстове, които се срещат сред амулетите и в ръкописите в други славянски страни [**Попконстантинов, К.** 1997, с. 123–129].

4. Оловен амулет от Варна

Амулетът е с размери 4,2 x 3,4 см. Седемредовият надпис започва с кръстен знак и е изписан само върху едната страна на амулета. Надписът почти повтаря текста върху амулета от Нисово: *огнѣнница н вѣннде Исѣсъ въ домѣ петровѣъ и видѣъ ж огнемъ жегомж и прикосенъ сѣ ржцѣъ и вѣста вѣши слѣжаше емѣ мингы*

С наименованието **огньница** срещаме в текста върху амулета от Нисово (Русенско) и амулета във фонда на РИМ – Варна. И двата текста стоят най-близко до текста в Евангелие от Матей 8/14-15 (Зогр; Мар; Ас; Иван-Александровото евангелие): **пришедъ иисъ въ домъ петровъ, видѣ тецю егѡ лежащѡ и огнемъ жегомѡ, и прикоснѣста рѣцѣ ея, и остави ю огнь: и воста и сѣжаше емѡ.**

Повече данни за характеристиките на тресавиците представлява паралелната употреба на тресавица и огница. В тези наименования се прокрадва следствието от заболяването срещу, което е насочена молитвата – **огнемъ жегомѡ** и **трѣсомъ** (треска) – ‘трѣсѡщѡ всѣми ѡдѣми егѡ... [Nachtigal, R. 1942, II, p. 105]. Що се отнася до употребата на огньница в текста върху **амулет № 2**, трябва да се отбележи, че каноничната молитва срещу огньница е гръцка и често се среща в гръцките Евхологии винаги в една и съща редакция. Тази молитва е твърде ранна, като се има пред вид нейното присъствие в *Euchologium Sinaiticum*. В старобългарски превод тя е озаглавена **МАТѢЯ ІУЖЕ ОГНЕМЪ ОДѢРЖИМЪХЪ** и е предназначена да излекува болния от треска по начина, по който Иисус Христос излекувал тъщата на апостол Петър (Мат. 8, 14; Лука 4, 38–39). Както се вижда от представените текстове обаче, молитвите заклинания, врязани върху двата амулета, не принадлежат към т.нар. Сисиниеви молитви, нито пък имат преки аналози в канонични и неканонични (апокрифни) молитви, познати от ръкописи. По-скоро те са молитви заклинания, съставени като императивни обръщения към болестта. От стилистична и синтактична гледна точка двата текста са композирани така, че да бъдат лесни за разбиране и запомняне. Но с цел въздействие върху хората в тях са употребени композиционни ефекти като повторение и редуване на сходни синтактични единици, които ги отличават от ежедневната реч. Още по-отличителна черта на структурата на двете молитви е предпочитанието към повторение на специфична синтактична единица, на магически формули. Например императивната формула **БЪЖИ ТРАСАВИЦЕ** се използва три пъти, като по този начин разделя текста върху **амулет № 1** на три еднакво силни части. Така молитвата се явява отлична илюстрация на този тип заклинания, в които желанието на човека се опира на Божията сила и така принуждава злото да спре действието си. Въпреки сходните стилистични и синтактични похвати в двата текста обаче текстът върху **амулет № 2**, макар и частично реконструиран, може да се определи и като наративен.

5. Оловен амулет от Седларево, Сливенско

Амулетът е открит случайно в крепост от VII–X в. Съхранява са в НИМ – София. Оловната пластина е с размери 7,6 x 9,9 x 0,3 см. Текстът е на старобългарски, врязан върху лицевата част с остър резец (вероятно писало) писа и се състои от 14 реда. След изписването пластината е била прегъната на шест части. Височината на буквите варира от 0,5 до 0,8 см Една част от тях са повредени на места в долната лява част, р. 11–12, при прегъването на пластината. Разчитането на текста в тази част е затруднено.

Текстът гласи: Ис Хс оделѣ заклинаѣ | тѣ трѣсавице моли | твами стѣхъ
херѣви | м трепещѣтъ серафими | движитѣ са зачала сла | вѣи ѡжасаѣ са извѣ | гни
дѣе нечистиѣ отъ | рава вожки выласна мо | литвами стѣѣ Бѣѣ и | Ш и молитвами
стѣѣ вар.|....|.....жариж | нынѣ и присно и въ вѣ | и вѣком аминь

Сред известните досега оловни амулети за първи път се среща такъв текст с упоменаване на трѣсавица. Сроден текст е открит в ръкопис от XVII в. в Народната библиотека в Букурещ [Сырку, П. 1883, с. 11–12; Милетич, Л., Агура, Д. 1893, с. 182].

Текстът гласи: Иос Хс ѡт долѣ заклинаѣ тѣ трѣсавице господѣи нашимъ
хмь молитвами стѣхъ хривим трепещѣтъ серафими. движѣтъ са зачала славы ѡжасаѣтъ
са извѣгнѣ ѡ рава бѣжа. имерек, джше нечистиѣ молитвами прѣстѣѣ вѣѣ Бѣѣи и
приснодѣвѣи маріа. молитвами стѣхъ апостолѣ пророкѣ моуѣеникѣ

Наличието на рядко срещан текст, кратка версия, против трѣсавици върху амулета от Седларево, паралелен с текст в малоруски лечебник от началото на XVII в., показва напълно фонетична тъждественост и илюстрира продължителността на един и същ прототип от X до XVII в., съхранен в ръкопис със заклинателни молитви, част от които са включени в редица богослужебни книги. Така до нас са достигнали версии, които в продължение на векове са претърпели незначителни изменения, въпреки че имат еднакъв произход, който несъмнено е от Първото българско царство, видно от приписването на поп Йеремиа на многобройни апокрифни и заклинателни молитви за недъзи, за нежит и за трѣсавици [Грицевская, И. 2003, с. 199].

Според редица учени поп Йеремиа е автор и на молитвата срещу трѣсавици, която той създава, следвайки модела на разпространените във византийската литература молитви на св. Сисиний, видно от седемте молитви против трѣска в Синайския евхологий, които са без познати засега гръцки съответствия [Nachtigal, R. 1942, pp. 104–122; Ангелов, Б. 1983, с. 37–43; Топорков, А. 2017, с. 635–638].

Това още веднъж показва, че фонетичната тъждественост на редица заклинателни молитви, макар и при различия понякога в словораздела, както е и в конкретния случай с амулета от Седларево и молитвата против трѣсавица от малоруския ръкопис, свидетелства за това, че прототиповете на тези текстове не само са се преписвали, но и са могли да бъдат записвани без значителни изменения и добавки от носителя на фолклорната традиция – свещенослужители, монаси и други грамотни хора.

От обръщението към трѣсавица става ясно, че тя се възприема като живо същество, което трябва да излезе и да избяга далече от човека. Подобно възприятие се открива в народните вярвания, според които трѣската е болест, свързана с образа на седем сестри (**трѣски**), които винаги причиняват трѣска на този, който е имал досег със самодиви. Поради това в народната медицина трѣската, причинена от седемте сестри, може да се излекува изключително чрез заклин-

нания, баяния и наричания [Георгиева, И. 1983, с. 148]. В някои варианти сестрите са повече, девет или дванадесет, определни като девизи, които или олицетворяват различните болести, или могат да ги лекуват. Особен пример за първата група девизи е групата на дванадестте **сестри трески** (рус. *лихорадок*), позната от традиционните руски заклинания (*заговори*). В тази група **сестрите трески** носят имена, които възпроизвеждат названия на болести или части от тялото, засегнати от тях. Повечето руски изследователи проследяват мотива за дванадестте **трески** от вавилонската доктрина за дванадестте астрални духа, възприета от гностците и Testamentum Solomonis и така влязла във византийските апокрифни текстове, които пренасят този образ в руската народна култура [Мансветов, И. 1881, с. 24–36; Соколов, М. 1888, с. 48; Алмазов, А. 1900, 98–123].

Обобщавайки анализа на петте амулета с молитви заклинания срещу **тресавици** бихме искали да подчертаем техния принос към изследването на религията във всекидневието на средновековния българин. Всъщност тези текстове предоставят непосредствено свидетелство за магически практики, основани на божествената сила на думите във формата на християнска молитва [Kieckhefer, R. 1992, р. 75]. В този смисъл оловните амулети от Х в. се явяват липсващото звено във веригата, свързваща и апокрифните молитви, запазени в късни ръкописи с християнско религиозно съдържание, и устните фолклорни заклинания, записани в ново време.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Алмазов, А. 1900 – Александър Алмазов. Врачевальные молитвы: К материалам и исследованиям по истории рукописного Требника. Одесса: Экономическая типография, 1900. [Aleksandar Almazov. Vrachevalynaye molitvay: K materialam i issledovaniyam po istorii rukopisnogo Trebnika. Odessa: Ekonomicheskaya tipografiya, 1900].

Ангелов, Б. 1983 – Б. Ангелов. За книжовното дело на поп Йеремия. – В: Старобългарско книжовно наследство. София: БАН, 1983, 37–43. [B. Angelov. Za knizhovnoto delo na pop Yeremia. – Starobalgarsko knizhovno nasledstvo. Sofia: BAN, 1983, 37–43.]

Георгиев, М. 2011 – Минчо Георгиев. Старобългарска медицина. София: Академично издателство „Марин Дринов“. [Mincho Georgiev. Starobalgarska meditsina. Sofiya: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“].

Георгиева, И. 1983 – Иваничка Георгиева. Българска народна митология. София: Наука и изкуство. [Ivanichka Georgieva. Balgarska narodna mitologia. Sofia: Nauka i izkustvo].

Грицевская, И. 2003 – Ирина Грицевская. Индексы истинных книг. Санкт Петербург: Дм. Буланин. [Irina Gritsevskaya. Indeksay istinnayh knig. Sankt Peterburg: Dm. Bulanin].

Диакону, П. 1961 – Петре Диакону. Крепость X–XV вв. в Пъкююл луй Соаре в свете археологических исследований. – Dacia, 5 (1961), pp. 479–501. [Petre Diakonu.

Kreposty X–XV vv. v Pakuyul luy Soare v svete arheologicheskikh issledovaniy. – Dacia, 5 (1961), nr. 479–501].

Константинова, В. 1997 – Величка Константинова. Езикови бележки върху текстове от няколко старобългарски амулета. – В: Преславска книжовна школа. Т. 2. Шумен: Университетско издателство „Св. Константин Преславски“, 1997, 163–174. [Velichka Konstantinova. Ezikovi belezhki varhu tekstove ot nyakolko starobalgarski amuleta. – V: Preslavska knizhovna shkola. T. 2. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Konstantin Preslavski“, 1997, 163–174].

Мансветов, И. 1881 – Иван Мансветов. Византийский материал для сказания о двенадцати трясавитцах. – В: Древности. Труды Императорского Московского Археологического Общества, 9 (1881), 24–36. [Ivan Mansvetov. Vizantiyskiy material dlya skazaniya o dvenadtsati tryasavittsah. – V: Drevnosti. Truday Imperatorskogo Moskovskogo Arheologicheskogo Obshtestva, 9 (1881), 24–36].

Маринов, Д. 1914 – Димитър Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – Сборник народни умотворения, 12 (1914). [Dimitar Marinov. Narodna vyara i religiozni narodni obichai. – Sbornik narodni umotvorenia, 12 (1914)].

Милетич Л., Д. Агура 1893 – Любомир Милетич, Димитър Агура. Бележки от едно научно пътуване в Ромъния. – Сборник народни умотворения, 9 (1893). [Lyubomir Miletich, Dimitar Agura. Belezhki ot edno nauchno patuvane v Romania. – Sbornik narodni umotvorenia, 9 (1893)].

Попконстантинов, К. 1997 – Казимир Попконстантинов. Молитва против нежит върху амулети от X век от Пъкуйул луи Соаре. – В: Българите и Северното Причерноморие. Т. 6. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 1997, с. 123–129. [Kazimir Popkonstantinov. Molitva protiv nezhit varhu amuleti ot X vek ot Pakuyul lui Soare. – V: Balgarite i Severnoto Prichernomorie. T. 6. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1997, s. 123–129].

Попконстантинов, К. 2006 – Казимир Попконстантинов. Оловен амулет палимпсест с глаголико-кирилски текст. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 311–331. [Kazimir Popkonstantinov. Oloven amulet palimpsest s glagoliko-kirilski tekst. – V: Tangra. Sbornik v chest na 70-godishninata na akad. Vasil Gyuzelev. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2006, s. 311–331].

Попконстантинов, К. 2009 – Казимир Попконстантинов. Заклинателни молитви върху оловни амулети от Средновековна България и паралелите им в Требници от Средновековна Сърбия. – Сборник радова Византолошког института, XLVI (2009), с. 341–351. [Kazimir Popkonstantinov. Zaklinateľni molitvi varhu olovni amuleti ot Srednovekovna Balgariya i paralelite im v Trebnitsi ot Srednovekovna Sarbiya. – Zbornik radova Vizantoloshkog instituta, XLVI (2009), s. 341–351].

Рычков А. 2017 – Александър Рычков. Филактерий от Гилу из Евхология В. И. Григоровича и другие греческие рукописные филактерии из Крыма. – В: Сисиниева легенда. Москва: Индрик, 2017, с. 305–314. [Aleksandar Rychkov. Filakteriy ot Gilu iz Evhologiya V. I. Grigorovicha i drugie grecheskie rukopisnaye filakterii iz Krayma. – V: Sisinieva legenda. Moskva: Indrik, 2017, s. 305–314].

Соколов, М. 1888 – Матвей Соколов. Материалы и заметки по старинной славянской литературе. Москва: Университетская типография, 1888. [Matvey Sokolov.

Materialay i zametki po starinnoy slavyanskoj literature. Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1888].

Сырку, П. 1883 – Павел Сырку. Отрывок малорусского простонародного лечебника и два заговора: По рукописи начала XVII в. хранящейся в Румънском государственном архиве в Букуреште. – В: Филологические записки, 1 (1883), с. 1–12. [Pavel Sayrku. Otrayvok malorussskogo prostonarodnogo lechebnika i dva zagovora: Po rukopisi nachala XVII v. hranyashteyasya v Rumanskom gosudarstvennom arhive v Bukureshte. – V: Filologicheskie zapiski, 1 (1883), s. 1–12].

Топорков, А. 2017 – Александр Топорков. Сисиниева легенда и заговоры от лихорадки у восточных славян. – В: Сисиниева легенда в фольклорных и рукописных традициях Ближнего Востока, Балкан и Восточной Европы. Москва: Индрик, 2017, с. 553–561. [Aleksandar Toporkov. Sisinieva legenda i zagovoray ot lihoradki u vostochnayh slavyan. – V: Sisinieva legenda v folyklornayh i rukopisnayh traditsiiyah Blizhnego Vostoka, Balkan i Vostochnoy Evropay. Moskva: Indrik, 2017, с. 553–561].

Nachtigal, R. 1942 – Rajko Nachtigal. Euchologium Sinaiticum. Tekst s komentarjem. Lujbljana.

Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner 1994 – Kazimir Popkonstantinov, Otto Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften. Vol 1. Salzburg.

Spier, J. 1993 – Jeffrey Spier. Medieval Byzantine Magical Amulets and their Tradition. – Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 56 (1993), pp. 25–62.